

Engen, H. van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2006, Middeleeuwse studies en bronnen XCV; Hilversum: Verloren, 2006, 488 blz., €39,-, ISBN 90 6550 920 8).

Deze uitmuntende dissertatie, voorbereid in het kader van een omvangrijk, aan de Vrije Universiteit uitgevoerd onderzoeksproject gericht op de geschiedenis van de derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht, gaat over een dwarsverband tussen de derde orde en de Moderne Devotie dat kort voor 1400 werd gelegd met de oprichting van het Kapittel van Utrecht. Dit was een overkoepelende organisatie van kloosterachtige gemeenschappen in vooral het westelijke deel van het bisdom Utrecht die in de geest van de Moderne Devotie wilden leven maar om allerlei praktische redenen de regel van de derde orde aannamen. Met, op het hoogtepunt, zo'n honderddertig aangesloten leden vormde het Kapittel volgens Van Engen 'de grootste monastieke beweging die het middeleeuwse diocees Utrecht gekend heeft' (15) — zonder dat overigens alle bestaande derde orde-gemeenschappen zich nu per se aansloten. (vgl. 162)

Om de institutionele geschiedenis van het Kapittel te beschrijven kon Van Engen geen gebruik maken van een Kapittelarchief, want dat is er niet (meer?). Hij moest dus zijn bronnen overal vandaan harken, vooral uit de verspreide archieven van de aangesloten instellingen, maar ook uit dat van de bisschoppen van Utrecht en het Vaticaanse archief. Een editie van al dat materiaal is in voorbereiding; de vorderingen zijn te volgen via de website www.bkvu.nl waarop alle uitgaven die reeds af zijn integraal beschikbaar worden gesteld. Ze geven een goede indruk van de grondigheid en het meesterschap waarmee Van Engen zijn onderzoek heeft uitgevoerd.

Het boek zelf is strak gecomponeerd en goed geschreven — wat op zichzelf al een compliment is want sprankelend is het onderwerp op zichzelf niet en de hoofdpersonen waren nu ook niet meteen vrolijke Fransen. De indeling in tien hoofdstukken is logisch en helder: op een bespreking van de normatieve bronnen (orderegels, kapittelstatuten en -besluiten, privileges) volgen eerst twee hoofdstukken over de voorgeschiedenis van het Kapittel en zijn verdere ontwikkeling in de vijftiende en zestiende eeuw — een proces van groei en krimp dat overigens niet *en detail* is te volgen. Aparte thematische hoofdstukken zijn gewijd aan het Kapittelbestuur, aan de monastieke rituelen (inclusief de inhoud van de geloften), aan het 'verklousteringsproces' (waarover zo dadelijk meer) en aan de positie van de tertiariissen in de laatmiddeleeuwse samenleving. Ten slotte wordt de uitstraling van het Kapittel behandeld aan de hand van een korte studie van twee soortgelijke congregaties in de regio: de Kapittels van Keulen en Zepperen. In de uiterst verzorgde Bijlagen vinden we, behalve een overzicht van aangesloten conventen (Bijlage F), nadere toelichtingen op bepaalde archivalische aspecten, prosopografisch materiaal over leidende figuren en een synoptische editie van de tekst over visitatievoorschriften uit twee verschillende handschriften.

Door de volledigheid en technische perfectie waarmee Van Engen alles rond zijn eigenlijke onderwerp heeft behandeld, gaat kritiek zich al gauw richten op dingen die ontbreken, niet omdat de auteur ze over het hoofd zag maar omdat hij ze om praktische redenen uitsloot. Begrijpelijk maar ook jammer omdat de brede blik nu soms ontbreekt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de ‘Europabrede’ preoccupatie — of zelfs obsessie — met observantisme in het laatmiddeleeuwse kloosterleven, waardoor de decennia rond 1400 onmiskenbaar lijken op die rond 1200, een vergelijking die wel eens eerder is getrokken maar ook in dit verband nadere uitwerking had verdiend. Een beperking van een heel andere orde betreft het onderzoek naar de sociale en intellectuele achtergrond van de mensen over wie deze studie toch gaat. Weliswaar bevat het boek uitvoerige dossiers over de ministers-generaal van het Kapittel (bijlage D) en van een handvol ‘geleerde kennissen’ (intellectuele sympathisanten) (Bijlage E), maar Van Engen vertelt weinig over de achtergronden van de direct leidinggevenden (*diffinitores, matres*), en nagenoeg niets over de honderden tertianen en (vooral) tertiarissen die de bij het Kapittel aangesloten huizen bevolkten. Zo blijft het beeld steriel: dat van een hiërarchisch georganiseerde, van bovenaf geleide en door statuten en *puncta (ter) approbata* streng gereguleerde wereld, terwijl uit allerlei ter sprake gebrachte documenten nu juist blijkt dat ook tertiarissen mensen van vlees en bloed waren die zich niet altijd naar de regels voegden.

Als op Van Engens boek verder inhoudelijk nog iets valt aan te merken, heeft dat te maken met de neiging van de auteur om zijn betoog op haast elk punt te nuanceren, waardoor het vaak iets weifelachtigs krijgt. Dat is onder andere het geval met de beschrijving van het belangrijke proces van ‘verkloustering’ dat zich in de loop van de vijftiende eeuw zou hebben voltrokken. Bij nadere beschouwing zijn er twee verschillende fasen in dat proces te onderscheiden: de eerste de overgang van huizen van de derde orde tot een monastieke samenlevingsvorm, gebaseerd op de drie klassieke benedictijner kloostergeloften van gehoorzaamheid, kuisheid en armoede, de tweede een verdere aanscherping van de monastieke levenswijze door met name de invoering van clausuur en de overgang naar de (strengere) regel van Augustinus. Men kan zich zo afvragen, of ‘verkloustering’ de meest geschikte vlag is om deze hele lading af te dekken, temeer daar de term ‘klooster’ in de literatuur gewoonlijk erg breed en vaag wordt opgevat.

Ook is het de vraag, of Van Engens subtiele analyses zijn conclusie rechtvaardigen dat het hier ging om een ‘geleidelijk proces waarin de levenswijze van de Utrechtse tertiarissen *steeds* strenger werd’(144; cursivering PH). Zelf constateerde Van Engen namelijk over die eerste fase dat in veel conventen de drie kloostergeloften eigenlijk vanaf het begin feitelijk in acht werden genomen; de gelofte van kuisheid werd zelfs al formeel afgelegd, dus lang vóór de statutaire invoering van de drie geloften in 1487. (133; 222; 225) De grootste bezwaren bleven bestaan tegen de armoedegelofte maar hoe er in de praktijk mee werd omgesprongen is moeilijk af te leiden uit Van Engens zwalkende betoog. Op de ene bladzijde heet het dat ‘het ontbreken van de gelofte van armoede er niet zonder meer op wijst dat de tertiarissen privé-bezit hadden’ (227), en op de andere ‘dat privé-bezit onder tertiarissen van het Kapittel van Utrecht bepaald niet ongebruikelijk was.’ (225) Ook ten aanzien

van het tweede stadium in het ‘verkleoosteringsproces’ bemoeilijkt Van Engens drang tot nuanceren het vaststellen van iets als een trend of tendens. Van de ene kant suggereert hij dat die tweede stap als het ware een logisch verlengstuk van de eerste was, maar bij nadere beschouwing werd hij slechts door een minderheid van de aangesloten conventen gezet (246-248, 134). Uit de bronnen blijkt dat er, behalve ‘brandend [spiritueel] verlangen’ naar, ook fel verzet tegen grotere strengheid was. In elk geval werd de overgang naar een strengere regel nooit afgedwongen door de bisschop, terwijl er, de andere richting op, regelmatig bezwaren werden gemaakt door wereldlijke overheden, en dan met name stadsbesturen, omdat augustijnen wél en tertiarijnen niet een beroep konden doen op de twee fundamentele klerikale voorrechten: het *privilegium immunitatis* en het *privilegium fori*. Of dat laatste klopt, is maar de vraag. Soms lijkt men ervan uit te zijn gegaan dat die voorrechten automatisch volgden op de aanname van een door de paus erkende regel, dus ook die van de derde orde (bijvoorbeeld 298-299 voor het *privilegium fori*), maar Van Engen suggereert (bijvoorbeeld 305) dat er desalniettemin steeds een formele beschikking van de bisschop moest zijn, die daar in het Utrechtse geval nooit moeilijk over deed. Maar het bleef toch een voortdurend schipperen tussen de regels van het canonieke recht en de eisen/wensen van een wereldlijke overheid die steeds meer staatachtige trekken aannam en rechtspraak en belastingheffing niet alleen monopoliseerde maar ook territorialiseerde, dat wil zeggen voor iedereen, ongeacht zijn juridische status, binnen haar grondgebied wilde uniformeren. Dat leidde onherroepelijk tot conflicten, toegespitst op de fiscale vrijstellingen van kloosters, het amortiseren van onroerende goederen en concurrentievervalsing in nijverheidsactiviteiten. Jongkees concludeerde destijds al dat wereldlijke autoriteiten in Holland over het algemeen welwillender tegenover (stads)kloosters stonden dan in het oosten van het bisdom het geval was. Van Engen onderschrijft dat en verklaart het verschil uit de grotere autonomie die met name de IJsselsteden tegenover hun landsheer hadden, waardoor ze beter in staat waren om ‘belemmeringen op te werpen.’ (328) Eén van de implicaties was dat het verkleoosteringsproces in het oosten veel minder snel en radicaal verliep dan in het westen

P. C. M. Hoppenbrouwers

Gelderer, J. van, Houtman, C., *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen: Kok, 2004, 422 blz., ISBN 90 435 1000 9).

De Christelijke Afscheiden Gereformeerde kerken richtten in 1854, twintig na de uittocht uit de Nederlandse Hervormde Kerk, in Kampen een predikantsopleiding op. Bij de Vereniging van de Afscheiden met Kuypers Dolerenden in 1892 werd Kampen als kerkelijk opleidingsinstituut erkend, maar wetenschappelijk en kerkelijk gaf de Theologische faculteit van de Vrije Universiteit binnen de twintigste-eeuwse Gereformeerde Kerken in Nederland gewoonlijk de toon aan — veel van de Kamper docenten waren trouwens alumni van de VU. In de allerlaatste jaren van de eeuw echter, toen bezuinigingscommissies en triosynodes in Samen-op-Weg verband concentratie van de predikantsopleidingen bespraken, werd haar opheffing in de vorm van samenwerking met de VU aangekondigd. Maar terwijl in Kampen al koffers werden ingepakt, concludeerde een begeleidende stuurgroep geen overeenstemming te kunnen vinden over de realisering van de inbedding van Kampen in Buitenveldert. Waarop een wel zeer verrassende wending volgde. Een volgend synodaal besluit ontnam de VU de predikantsopleiding en liet Kampen voortbestaan! De feestbundel die ‘Kampen’ bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan liet verschijnen, opent dan ook begrijpelijk met een opstel (van C. Houtman) over deze weinig minder dan wonderbaarlijk te noemen ommekeer onder de titel ‘De ‘School der Kerken’ als feniks’.

De Kamper instelling — School, later Hogeschool en uiteindelijk zelfs als Universiteit aangeduid — is vanouds niet karig bedeed in gedenkboeken. Voor een bundel in 2004 leek slechts een lacune overgebleven: de theologiebeoefening te Kampen in de jaren 1970-1990. Interessante post-verzuilingsjaren, weet ieder. Kampen gold voor 1970 als een bolwerk van de gereformeerde traditie; minder Kuypertiaans en meer betrokken met het gewone kerkvolk dan de VU.

Om kennis te maken met de Kamper theologiebeoefening heeft de redactie van *Profiel* gekozen voor de biografische insteek. Dat leverde — na het al genoemde openingsartikel van Houtman en de herinneringen van de studentenpredikant J. Faber aan ‘het klimaat van die dagen’ — een galerij op van portretten van negentien docenten uit die periode, in de vorm van persoonlijke herinneringen, biografische schetsen en verkennende analyses van hun werk. Portretten van Herman Ridderbos, Gerrit Rothuizen, Klaas Runia, Okke Jager, Leendert Oranje, Henk Weijland en Auke Jelsma, om maar een handvol voorbeelden te noemen. Zeer verschillende persoonlijkheden, maar allemaal mannenbroeders met een traditionele gereformeerde opvoeding, die daarmee echter in de loop van de tijd zeer verschillend hebben leren omgaan, theologisch, kerkelijk en maatschappelijk.

Al voor 1960 stonden de traditionele gereformeerde theologie en levensstijl onder druk. Ontzuiling, oecumene, modernisering en democratisering deden nieuwe vragen, protesten en andere uitdagingen opkomen. Ook in Kampen. Kampen groeide bovendien aanzienlijk, in studentental en stafleden. De toelating van studenten zonder de traditionele vooropleiding vanaf 1963 bracht meer en andere studenten; vrouwelijke ook. De Kamper studenten waren nog wel geboren in de traditionele achterban, maar de toeloop tot colleges over Spinoza, Marx en Althusser (*Profiel*, 332) gaf aan, dat zij